

Kamal ABDULLA
akademik

Etibar NƏCƏFOV
professor

Azərbaycançılıq və multikulturalizm

Azərbaycançılıq ideyası – Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni yüksəlməsinə yönələn bir ideyadır. Bu ideyanın əsasında Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsi durur. Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizə tarixi azərbaycançılıq ideyasının formalaşması prosesi ilə bağlıdır. Bu proses XIX əsrin ikinci yarısında başlamışdır. Məlum olduğu kimi, o vaxt Azərbaycan Çar Rusiyasının bir əyaləti idi. Çar Rusiyasının millətlərarası münasibətlər siyasəti milli azlıqların ruslaşdırılması, diskriminasiyası və istismarına əsaslanırdı. Qeyd olunan vaxt Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsi azərbaycançılıq ideyasının formalaşmasının əsas hərəkətverici qüvvəsi idi.

Tanınmış türk sosioloqu Ziya Göyaltpa və Qərb politoloqu Royd Cavana görə, *Şərq xalqlarının milli hərəkəti ardıcıl olaraq üç mərhələdən keçir: mədəni, siyasi və iqtisadi. Şərq xalqlarının milli hərəkəti onların mədəni oyanışından başlayaraq, siyasi hərəkət formasını qəbul edir və daha sonra iqtisadi programların tərtib olunması mərhələsinə daxil olur.* Bu müəlliflərin qeyd etdikləri xüsusiyyətə uyğun olaraq azərbaycançılıq özünü ilkin mərhələdə mədəni hərəkət kimi göstərdi.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının, incəsənətinin və maarifçilik hərəkətinin görkəmli xadimləri *mədəni azərbaycançılıq* hərəkətinə başçılıq edirdilər. Onlar Mirzə Fətəli Axundzadənin başladığı ənənəni davam etdirərək dini fanatizmi, xalqın inkişafına mane olan köhnə adət-ənənə

nələri təhqid edir, xalqı elmə və təhsilə yiyələnməyə çağırırdılar. Bu səylər nəticəsində yeni tədris metodlarını tətbiq edən (Üsul-i Cədid) milli məktəblər açıldı, ədəbi Azərbaycan dili və yeni əlifba uğrunda mübarizə başladı, milli kitabxanalar və oxu zalları yaradıldı, milli qəzet və jurnallar təsis olundu. Mədəni azərbaycançılıq hərəkatının görkəmli nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan xalqının milli şüuru formalaşmağa başladı. Bu proses xalqın öz mədəni və etnik birliyini dərk etməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycançılıq ideyasının mədəni səhədən *siyasi səhəyə* keçməsi Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlərin nəzəri və siyasi fəaliyyətləri ilə bağlıdır. Siyasi azərbaycançılığın nümayəndələri ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının siyasi hüquqlarının müdafiə etməyə başladılar. Bu məqsəd üçün onlar hər bir leqal vasitədən istifadə edirdilər. Məsələn, rus çarına petisiya yazır, yüksək rütbəli hökumət nümayəndələri ilə görüşlər təşkil edir, Rusiya mü səlmanlarının qurultaylarını keçirir, Dövlət Dumasının işində fəal iştirak edirdilər.

Siyasi azərbaycançılığın nümayəndələrinin bu fəaliyyətləri sırasında onların Dövlət Dumasında iştirakını xüsusi qeyd etmək lazımdır. 1905-ci ilin aprel ayında Dumanın azərbaycanı deputatları Əlimərdan bəy Topçubaşovun tərtib etdiyi "Rusiyanın müsəlman əhalisinin nümayəndələrindən" adlı petisiyanı Dumaya təqdim etdilər. Petisiyada Rusiya müsəlmanlarının siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlarının qorunması, ölkədə feodal qalıqlarının aradan qaldırılması tələb olunurdu. Düzdür, petisiya çar hökuməti tərəfindən qəbul olunmadı, lakin onun tərtib və təqdim olunması siyasi Azərbaycançılığın yüksək inkişaf səviyyəsinə xəbər verirdi.

Siyasi azərbaycançılıq ideyasının nümayəndələri fəaliyyətlərinin ilkin mərhələsində öz ideyalarını açıq şəkildə təbliğ edə bilmirdilər, çünki o vaxt Azərbaycan xalqı öz kimliyini dini əsasda müəyyən edirdi. Onların etnik türk kimlikləri qəbul olunmurdu. Siyasi azərbaycançılıq ideyasının nümayəndələri panislamizmi Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin qarşısına duran böyük bir maneə hesab edirdilər. Bununla əlaqədar Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: "*Tarixi təcrübə göstərir ki, panislamizm, bir tərəfdən, teokratik və klerikal-mürtəcə hərəkatın formalaşmasına səbəb olmaqla digər tərəfdən isə müsəlman dünyasında milli ideologiyanın formalaşmasına mane olmaqla, müsəlman xalqlarının müstəqilliyinə əngəl yaradır. Biz bütün müsəlman dünyasında milli şüurun inkişafı prosesini möhkəmlətməliyə, çünki milli kimliyin forma-laşması sosial tərəqqinin real səbəbidir, milli müstəqilliyin isə əsasıdır*".

Ozamanki azərbaycançılıq ideyasının nəzəri əsasını üç inkişaf istiqamətinin birliyi təşkil edirdi: türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək. Bu ideyanı ilk dəfə Əli bəy Hüseynzadə 1905-ci ildə "Höyat" jurnalında irəli sürmüşdü. Sonrarda bu ideya Azərbaycan Demokratik Respublikasının rəsmi doktrinasına çevrildi və öz əksini onun üçrəngli bayrağında tapdı. Siyasi azərbaycançılıq ideyası mühüm transformasiyaya uğradı. Belə ki, 1918-ci ildə bu ideyanın tərəf-

darları federativizm mövqeyində durur və Azərbaycan ilə Rusiya arasında siyasi münasibətlərin federativizm prinsiplərinə əsaslanmasını istəyirdilər. Lakin 1918-ci ilin mart qırğınlarından sonra onlar federativizm mövqeyindən imtina etdilər: azərbaycançılıq ideyasını Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin əldə olunmasına yönəldirdilər.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması siyasi azərbaycançılıq ideyasının inkişafında keyfiyyətə yeni bir mərhələ idi. Bu mərhələ azərbaycançılıq ideyasının *iqtişadi mərhələyə* keçməsi üçün lazımı şərait yaratdı. Lakin 28 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal olunması səbəbindən bu keçid baş tutmadı. Azərbaycançılıq ideyasının inkişafının qarşısı müvəqqəti olaraq alındı. Azərbaycan xalqının tarixinin yeni mərhələsi – sovet dövrü başladı. Sovet dövrü ərzində Azərbaycan xalqı müdafiyyətçi, elmi-texniki, sosial-mədəni inkişaf yoluna keçməyə başladı, onun milli mədəniyyəti mərkəz tərəfindən sıxışdırılırdı. Bolşeviklər cəmiyyətin bütün sahələrində ruslaşdırma siyasəti aparırdılar. Onlar bəzi demokratik və beynəlmillət şüurlarına, həmçinin milli regionlarda özünüidarəetmə və mədəni muxtariyyətə üstünlük verməklə aparılan siyasətin mahiyyətini ört-basdır etməyə müvəffəq olsalar da, bu siyasət gerçəklikdə totalitar dövlətin təşəkkül tapmasına xidmət edirdi. Sovet İttifaqının milli siyasətinin əsas vəzifələrindən biri bütün müttəfiq respublikaların siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrində quruculuq işlərinin aparılması idi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu siyasətin nəticəsində əvvəllər geridə qalmış qeyri-rus regionları bütün sahələrdə özünüidarəetmə və mədəni muxtariyyətə üstünlük islahatları bir tərəfdən sovet hakimiyyətinin bu regionlarda mövqeyini möhkəmləndirirdi, ruslaşdırma siyasətinin həyata keçirilməsinə əsaslanırdı, digər tərəfdən isə, milli azadlıq hərəkatının baş qaldırılmasını qarşısını alırdı. Sovet İttifaqında olan totalitar sistem siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə ruslaşdırma siyasətini üçün əlverişli şərait yaradırdı. Sovet hökumətinin ruslaşdırma siyasəti rus şovinizminin dirçəlməsinə səbəb olmaqla qeyri-rus xalqlarının milli mədəniyyətlərinin dəyərlərini sıxışdırırdı. Kommunist sivilizasiyasının dəyərləri ilə milli mədəniyyətlərin dəyərləri arasında ziddiyyət getdikcə artırdı. Bu ziddiyyət yeni tarixi şəraitdə Azərbaycanda, bir çox qeyri-rus respublikalarda olduğu kimi, özünü milli azadlıq hərəkatında bürəzə verdi. Lakin Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsinin qarşısında rus şovinizminin əsasını təşkil edən sovet totalitar sistemi dururdu.

1980-ci illərin sonunda sovet totalitar sisteminin çökməsi prosesi başladı. Bu, ilk növbədə Sovet İttifaqının əsas makro-iqtisadi göstəricilərə görə inkişaf etmiş ölkələrdən geridə qalmasında, milli məsələdəki boşluqda özünü bürəzə verirdi. Mixail Qorbaçovun başlatdığı "Yenidönqurma" siyasəti sovet totalitar sisteminin çökməsi prosesini sürətləndirərək müttəfiq respublikaların çöxündə, o cümlədən Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının oyanışı üçün əlverişli şərait yaratdı. Respublikalar öz potensiallarından zəif istifadə olunması, onların siyasi-iqtisadi inkişafın tomin edilməsində maraqlarının azalması, ətraf mühitin çirklənməsi və bu kimi digər faktlara əsaslanaraq Kremldən özləri üçün geniş səlahiyyətlər tələb edirdilər. İttifaq respublikalarının əksəriyyəti "Yenidönqurma"

siyasətinin yaratdığı şəraitdən öz suverenliklərinin qorunması məqsədilə istifadə etdiyi halda, bəzi respublikalar bu fürsətdən yararlanıb qonşu dövlətlərin ərazilərini zəbt edirdi. Məsələn, Ermənistan SSR ölkəmizə qarşı torpaq iddialarını qaldıraraq Azərbaycanın əzəli tarixi torpağı olan Dağlıq Qarabağı öz tərkibinə qatmaq tələbi ilə Kremlə mürciət etdi. Ermənilərin bu hərəkəti təkcə Azərbaycana qarşı yönəlməmişdi. Əslində, bu, yəni səbəbə görə digər respublikalarda başlayan milli azadlıq hərəkatlarının inkişafına ciddi maneə idi. Birincisi, Ermənistan SSR-in Azərbaycan SSR-ə qarşı torpaq iddiası ermənilərin milli hərəkatını təcəvüzkar bir qüvvəyə çevirdi. İkincisi, bu, qeyri-rus respublikalarında başlayan milli azadlıq hərəkatlarını yatırmaq üçün Kremlə yaxşı imkan verirdi. Beləliklə, 1980-ci illərin sonlarında Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatının üzvləşdiyi Ermənistanın ərazi iddiası bu hərəkatın qarşısını duran ən böyük maneə idi. Qonşu ölkənin iddiaları Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanmasına səbəb oldu. Azərbaycan xalqının öz ərazisinin müdafiəsinə qalxması ölkədə başlayan milli azadlıq hərəkatını kütləvləşdirdi. Lakin Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı o qədər də əlverişli vəziyyətdə deyildi. Belə ki, onun qarşısında iki çətin məsələ dururdu: birincisi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü Ermənistanın hərbi təcəvüzündən qorumaq; ikincisi, Sovet imperiyasına qarşı mübarizədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etmək. Bu iki mühüm məsələni həll etmək üçün ələ bir siyasi qüvvə tələb olunurdu ki, o, yeni tarixi şəraitdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına başçılıq etməyə, onu lazımı istiqamətə yönəltməyə qadir olsun. Bu tarixi zərurətə cavab olaraq 1988-ci ilin sonlarında Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) yaradıldı. AXC-nin meydana gəlməsi siyasi azərbaycançılığın inkişafında mühüm bir hadisə idi. Fəaliyyətənin ilkin aylarında xalq tərəfindən dəstəklənən AXC bəzi obyektiv (xarici ölkələrin kəşfiyyat xidmətlərinin müdaxiləsi, Rusiyanın Ermənistanı hərbi yardımı) və subyektiv səbəblərə görə (AXC liderlərinin Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatına rəhbərlik etmək iqtidarında olmaması, onlar arasında fikir ayrılığı, parçalanma) tarixi missiyasını yerinə yetirə bilmədi. Azərbaycana düşmənlər qüvvələr AXC-nin bu sərəşəsiyindən məharətlə istifadə etdilər. Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatını yatırmaq məqsədilə Kremli on qəssəv bir hərəkət kimi qələmə verdi və 1990-cı il yanvarın 20-də Sovet ordu hissələrini Bakıya yeridərək çoxlu sayda dinc əhalini qətlə yetirdi. Ordunun dinc əhalinə qarşı yönəldilməsi vəziyyətə artıq nəzarət olunmamasından xəbər verirdi. Lakin sovet rəhbərliyinin bu hərəkəti Azərbaycan xalqının milli azadlıq ruhunu qıra bilmədi, əksinə, ona yeni impuls verdi.

18 oktyabr 1991-ci ildə Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi. Bu hadisə Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsi tarixinin üçüncü mərhələsinin başlanğıcı idi. Lakin dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması Dağlıq Qarabağ problemini həll etmədi. Ermənistanın hərbi təcəvüzü nəticəsində Azərbaycanın 20 faiz ərazisi işğal olundu. Bu işğalın və paralel olaraq Ermənistan SSR-də aparılan etnik təmizləmə siyasətinin nəticəsində hazırda Azərbaycan Respublikasında bir milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkün var. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir dövrdə Azərbaycan xalqının milli azadlıq hərəkatı-

nın bir kütləvi hərəkat kimi meydana çıxmasında Dağlıq Qarabağ problemi müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan xalqı hərəkatın əsas məqsədini Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunmasında gördüdü. Əbdürrəhman Vəzirovun, Ayaz Mütəllibovun və Əbülfəz Elçibayev xalqın təkidli ilə hakimiyyətdən getmələrini əsas səbəblərdən biri məhz onların Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruma bilməməsi oldu. Azərbaycan xalqı ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin edə biləcəkdir və ümumiyyətlə, müasir dövrdə Azərbaycanı bu durumdan çıxara biləcək yeganə şəxs kimi Ümummilli Lider Heydər Əliyevi hakimiyyətə dəvət etdi. Ulu Öndərin hakimiyyətə qayıdışı ilə azərbaycançılıq ideyası tarixində tamamilə yeni bir mərhələ başlandı. Bu mərhələ azərbaycançılıq ideyasının bütün tarixi inkişafının zərvisini təşkil edir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev deyir: "1993-2003-cü illər inkişaf, sabitlik illəri oldu. Məhz o illərdə dövlətçiliyimizin əsasları qoyuldu, milli ideologiya – azərbaycançılıq ideologiyası xalq tərəfindən dəstəkləndi". Azərbaycançılıq məfkurəsinin parlaq daşıyıcısı kimi Heydər Əliyev öz müdrik siyasəti, dönməz əqidəsi və tarixi uzaqgörənliyi sayəsində milli dövlətçilik ideyasının gerçəkləşdirilməsinə, müasir Azərbaycan dövlətinin qurulmasına və xalqımızın müstəqillik arzusuna çatmasına nail oldu.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı azərbaycançılıq ideyasının inkişafında, Azərbaycan xalqının milli azadlıq uğrunda mübarizəsinə güclü təsir göstərdi. Ulu Öndər azərbaycançılıq ideyasını əsas tutaraq onun bütün sahələrdə inkişafını təmin etdi. Ümummilli Lider Heydər Əliyev ilk dəfə olaraq *multikulturalizmi* azərbaycançılıq ideyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etdi.

Akademik Ramiz Mehdiyev "Qlobal transformasiyalar dövründə Azərbaycanın milli ideyası" adlı kitabında 1828-ci ildən müasir dövrdə Azərbaycanın milli ideyasının meydana gəlməsi və formalaşması tarixində səkkiz mərhələnin olduğunu göstərir. Hər bir mərhələnin başlanğıcını mühüm bir tarixi hadisə təşkil edir. Azərbaycanın milli ideyasının formalaşması tarixinin yeddinci mərhələsi 1993-2003-cü illəri – Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərini əhatə edir. Ulu Öndərin Azərbaycan milli ideyasının formalaşması sahəsində gördüyü işi yüksək qiymətləndirən akademik Ramiz Mehdiyev yazır: "Bu mərhələdə milli ideya dövlət və milli müstəqillik ideyasında öz əksini tapır. Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində "millət" məfhumunun strukturuna özünüidentifikasiyanın bütün kollektiv formaları daxil edilmişdir: etnik, dini, sosiso-mədəni, iqtisadi, siyasi və s. Azərbaycançılıq ideyası Azərbaycanda yaşayan və Azərbaycanı öz Vətəni hesab edən bütün etnik qrupların ideyasına çevrilir".

Multikulturalizm siyasəti azərbaycançılığın tərkib hissəsi kimi onun cəmiyyətdə geniş yayılmasını təmin edir, onu daha da möhkəmləndir. Sözlən dərin mənasında multikulturalizm məfhumu cəmiyyətdə mövcud olan etnik, irqi, dini və mədəni müxtəlifliklərə münasibətdə dövlətin apardığı konkret siyasəti bu müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərinin qorunmasını əks etdirir. Cəmiyyətdə mövcud olan milli azadlıqlar nümayəndələrinin etnik-mədəni dəyərlərini qorumaqla multikulturalizm siyasəti azərbaycançılığın sosial bazasını daha da möhkəmləndir, bu ideologiyaları ölkədə yaşayan bütün

xalqların və etnik qrupların ideologiyasına çevirir. Azərbaycan xalqının siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni yüksəlişini təmin etməkdə azərbaycançılıq ideologiyası multikulturalizm siyasətindən mühüm bir vasitə kimi geniş istifadə edir. Akademik Ramiz Mehdiyev "Güclü Azərbaycan dövləti qloballaşma şəraitində milli ideyanın təəcəssümü kimi" adlı məqaləsində Azərbaycanda güclü dövlətin ələmətləri sırasında ölkədə yaşayan bütün etnosların dövlət ideologiyası olan tolerantlıq və multikulturalizm kimi dövlət səviyyəsində möhkəmləndirilən elementlərə sahib, güclü milli "Azərbaycançılıq" ideologiyasının olmasını qeyd edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev multikulturalizmi azərbaycançılıq ideologiyasının tərkib hissəsi kimi təqdim etdi, siyasi və hüquqi sahələrdə multikulturalizmin dil və milli xüsusiyyətlərini sənədlərlə təsdiqlədi. Buna görə də o, Azərbaycan multikulturalizminin *siyasi banisi* hesab olunur.